

András Orsolya

Láthatóság és láthatatlanság a fordítás korszakaiban

Bevezetés

Ebben a dolgozatban arra keresem a választ, hogy hol van a fordítók, különösen a műfordítók helye a társadalomban és az irodalmi életben. Ezt a kérdést a láthatóság és láthatatlanság problematikájából kiindulva vizsgálom, különböző korszakok fordításelméleti megközelítéseit összevetve.

A láthatatlanság vagy láthatóság kérdése végigkíséri a fordítás történetét. Ez a fordítások esetében két szempontból van jelen. Egyrészt beszélhetünk maguknak a szövegeknek a szintjéről, ahol a fordítóknak döntéseket kell hozniuk, hogy láthatatlanok és hangtalanok maradnak-e, vagy rajta hagyják kezük nyomát a készülő szövegeken. Ha úgy tetszik, a hűség vagy az eredetitől való eltérés kérdése, illetve a kettő között való egyensúlyozás feladata ez. Másrészt szó van itt a fordítói szakma társadalmi megítéléséről is, vagyis arról, hogy a fordító látható-e, kap-e figyelmet, megbecsülést vagy éppen kritikát a munkája nyomán, és az a kulturális transzfer, amelyet tevékenysége elősegít, tekintettel van-e magának a fordítónak a személyére, milyen szerepet szán neki, és milyen hatalmi vagy társadalmi viszonyokba ágyazódik. A fordításelméletek a kérdés mindkét oldalára vonatkoztathatók, hiszen ez a két oldal összefügg.

A szövegek szintje

Tekintsük először a szövegek szintjét. A láthatóság mint hűtlenség és a láthatatlanság követelménye mint a hűség feltétele, amit gyakran a jó fordítás fokmérőjének tekintenek, már a kezdetektől jelen van az erről a tevékenységről szóló reflexiókban. Például Szent Jeromos, akit a fordítók védőszenként tisztelnek, már a 4. században foglalkozik ezzel, és különbséget tesz a Biblia fordítása, ahol maga a szintaxis is misztérium, ezért a legfontosabb hűséget kívánja meg, illetve más szövegek fordítása között, amelyek esetében viszont a szó szerinti fordítással szemben az értelemegységek követését részesíti előnyben.¹ Szent Jeromos munkásságát tekintve szerencsénk van, hiszen ő hivatkozott levelében világosan megfogalmazta, hogy mikor milyen elvet követ a fordításban. De nagyobb bajban vagyunk, ha nem tudjuk, mi történt az eredeti és a fordítás között, erről nem áll rendelkezésünkre rögzített „szabály”, amit a fordító bizonyíthatóan tudatosan követett volna.

Nemcsak arról van itt szó, hogy a fordító láthatóvá teszi-e magát a munkájában, mármint változtat-e a szöveg struktúráján, a regiszteren, a stíluson az eredetihez képest. Ha lefordított

András Orsolya (1991) – fordító, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, orsolya.andras@gmail.com

¹ „libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu.” Ralph Hennings: *Der Briefwechsel zwischen Augustinus und Hieronymus und ihr Streit um den Kanon des Alten Testaments und die Auslegung von Gal. 2, 11-14*. Leiden 1994. 117.

szöveget olvasunk, ezt általában azért tesszük, mert nem férhetünk hozzá az eredetihez, így nem vethetjük össze a két szöveget, és arról sem győződhetünk meg, módosított-e valamin a fordító. Az is kérdés tehát itt, hogy a fordító a saját láthatóságát hogyan teszi láthatatlanná. Erről a ket-tösségről Lawrence Venuti ír az angolszász fordítói kultúráról szóló, *The translator's invisibility* című monográfiájában. Szerinte általános elvárás a fordítóval szemben, hogy saját munkáját te-gye észrevétlenné, és úgy fordítsa a szöveget, hogy azon ne lássék fordított mivolta.² Egy idegen nyelvből származó szöveg azonban a legegyszerűbb esetben is legalább a nyelvi struktúra vagy az állandó szókapcsolatok szintjén mindenképpen eltér a célnyelvi közegtől. A fordítónak tehát egy új nyelvet kell létrehoznia, amelyben az eredeti közlés természetesen hangzik a befogadó nyelvben. Viszont aki csak a fordítást olvassa, soha nem fogja megtudni, milyen igazításokat kellett ehhez végrehajtani, milyen kompromisszumokra kellett jutni; egyszerűen úgy érzékelik, hogy jó a for-dítás, mert gördülékenyen hangzik. Ilyen értelemben a fordító láthatóságában a legláthatatlanabb.

További problémát jelent, hogy a fordító önmagát eltüntető láthatóságának játékát még iro-dalomtudományos körökben is ritkán tanulmányozzák. Erre hívja fel a figyelmet például Itamar Even-Zohar, amikor arról ír, hogy a fordítással mint jelenséggel valójában csak akkor foglalkoz-nak, ha ezt nem lehet elkerülni, például a nagyon régről áthagyományozott szövegek esetében.³ Even-Zohar a „manipulációs iskola” nevű fordításelméleti irányzat egyik fontos képviselője, amely azt mondja ki, hogy a célnyelv szemszögéből tekintve bármilyen fordítás bizonyos mértékű manipulációval jár, amelynek különböző okai lehetnek.⁴ Amint a manipulációs iskola egy másik teoretikusa, Gideon Toury megjegyzi, nem az a kérdés, hogy egy szöveg fordítás-e, hanem hogy a célnyelv kultúrájában akként érzékeljük-e.⁵ Láthatóvá válik-e ez a manipuláció valamilyen formá-ban, például feltűnik-e vagy éppen elrejtőzik a szöveg idegensége, ha csak a célnyelven olvassuk, vagy történik-e bármilyen reflexió arra, hogy tudatosítsuk: nem a célnyelven írták az eredetit.

A társadalmi szint

A „különböző okokból” történő manipuláció elvezet a fordító láthatóságának vagy láthatat-lanságának következő, társadalmi-politikai kontextusához. Luise von Flotow szerint a szövegek beleágyazódnak azokba a szociális, politikai és kulturális folyamatokba, amelyek idején írják vagy olvassák őket.⁶ Kiegészítésként megjegyezném, hogy egy szöveg természetesen olvasható úgy is, hogy nem ismerjük keletkezésének korát és kontextusát, illetve a szöveg, főleg a szép-

² „Under the regime of fluent translating, the translator works to make his or her work 'invisible', producing the illusory effect of transparency that simultaneously masks its status as an illusion: the translated text seems 'natural', that is, not translated.” Lawrence Venuti: *The translator's invisibility. A history of translation*. 2. kiadás. London 2008. 5.

³ „As a rule, histories of literatures mention translations when there is no way to avoid them, when dealing with the Middle Ages or the Renaissance, for instance.” Itamar Even-Zohar: *The position of translated literature within the literary polysystem*. Polysystem Studies, Poetics Today XI(1990). 1. sz. 45–51, 45.

⁴ „From the point of view of the target literature, all translation implies a degree of manipulation of the source text for a certain purpose.” García González a manipulációs iskola egy másik képviselőjét, Theo Hermant idézi itt. José Enrique García González: *El traductor deja su huella: aproximación a la manipulación en las traducciones*. ELIA: Series sobre estudios de lingüística inglesa aplicada 2000. 1. sz. 149–158, 150.

⁵ Uo. 151.

⁶ Luise von Flotow: *Translation in the politics of culture. = The politics of translation in the middle ages and the renaissance*. Ed. Renate Blumenfeld-Kosinski – Luise von Flotow – Daniel Russell. Ottawa 2001. 9–15, 9.

irodalmi mű, ezektől eltekintve is értelmezhető. A szöveg olvasása és értelmezése viszont – a hermeneutikai applikáció elvének értelmében – mindig illeszkedik az olvasó jelenbeli helyzetéhez, amely számára a szöveget aktuálissá teheti, és ez gyakran lehet akár társadalmi vagy politikai meghatározottságú probléma. Flotow gondolatmenetét azzal folytatja, hogy a fordított szövegek duplán is politikaiak: egyrészt az eredetit ért befolyásra és kontextusra kell gondolnunk, másrészt a lefordított, ezáltal értelmezett, manipulált és újraírt szöveg hozzájárulására a célkultúra és annak korszaka számára.⁷

Mivel a fordítás kulturális transzfert jelent, amelynek a korra jellemző intézményes keretei, szabályai vannak, a fordítás politikája már a szövegek kiválasztásánál elkezdődik; például egyes forrásnyelvek, szerzők, műfajok, témák előnyben részesítésére gondolhatunk itt. Ezenkívül a fordításban az egyes kultúrák hatalmi viszonyai, mondhatnánk úgy is, játszmaí is jól tükröződnek. Itt a kanonizáció, az irodalmi modellek problematikájára gondolhatunk, például hogy egy periferekusnak tekintett irodalmi kultúra milyen centrális kultúráról „vesz példát”, vagy hogyan terjednek át az új irányzatok egyik irodalomból a másikba. A posztkolonialis és feminista fordításelméleti diskurzus ikonikus szövege Gayatri Spivak *The politics of translation* című esszéje, amelyben kimondja, hogy a többségi nyelvre való fordítás valójában mindig fenntartja a többség dominanciáját, hiszen azé a hatalom, aki meg tud szólalni.⁸ Ilyen értelemben a fordítás manipulatív tevékenysége már nem pusztán annak a kérdése, hogy egy adott kifejezésre milyen célnyelvi megoldást választunk, hiszen a nyelv is politikai erőviszonyok tükré.

Azt gondolhatnánk, hogy a fordító, ha társadalmilag és kultúrpolitikailag fontos kérdésekért tartozik felelősséggel a munkájában, bizonyára nagyon büszke a szakmájára, és elégedett is lehet vele, mert valószínűleg megbecsülik. Ha azonban fellapozunk néhány kortárs irodalmi folyóiratot vagy újságok kulturális rovataiban megjelent riportot, fordítókkal készült interjút, nem ez a kép tárul elénk. Különböző nyelvi környezetekben egyaránt jelen van a fordító láthatatlanságának tapasztalata, ami paradox helyzetet teremt: míg a láthatatlanság egyrészt teljesíti az általános elvárásokat, vagyis a megfelelés, az elvégzett feladat jele, más oldalról nézve éppen az eredménytelenség, a mellőzöttség érzését kelti. Lássunk itt néhány szemelvényt ezekből: a fordító munkája egy kiadóban nem kreatív tevékenységnek, hanem „gyártási költségnek” tekintett dolog, alulfizetett munka, ezenkívül a fordító nincs jelen az irodalmi rendezvényeken,⁹ a szerzői jogi kérdések tisztázatlanok, mert a fordító nem minősül szerzőnek, s ebből számos hátrány adódik,¹⁰ a fordító munkájával csak akkor foglalkoznak, ha ki akarják pellengérezni hibáit, egyébként ő a „szükséges rossz”, akit nem vesznek figyelembe,¹¹ a fordítók az irodalom konyhájába és lomtárába szorulnak.¹² Mielőtt átesnénk a fordítók (ön)viktimizáló diskurzusá-

⁷ Uo. 9.

⁸ Gayatri Chakravorty Spivak: *The politics of translation*. = *Outside in the teaching machine*. London 1993. 179–200, 182.

⁹ Barbara Weitzel: *Übersetzer sind unsichtbare Künstler*. <https://www.berliner-zeitung.de/kultur/literatur/hieronymus-tag-uebersetzer-sind-unsichtbare-kuenstler-31363090>, 2018. szeptember 30., letöltés dátuma: 2019. március 9.

¹⁰ Pávai Patak Márta: *A láthatatlan szerzőtárs jogairól*. <https://litera.hu/magazin/tudositas/a-lathatatlan-szerzotars-jogairol.html>, 2008. november 10., letöltés dátuma: 2019. március 9.

¹¹ Álvaro Macías: *La traducción desde dentro: un oficio invisible que habla alto y claro*. <https://www.20minutos.es/noticia/3522011/0/traductores-traducion-oficio-invisible-habla-alto-claro/>, 2019. január 16., letöltés dátuma: 2019. március 9.

¹² Marta Natalia Wróblewska: „*Tłumacze są niewidzialni*”. *Magdalena Heydel w „Świątach z tłumaczami*”. <https://xiegarnia.pl/artykuly/tlumacze-sa-niewidzialni-magdalena-heydel-w-swiatkach-z-tlumaczami/>, 2014. november 26., letöltés dátuma: 2019. március 9.

nak elemzésébe, nézzük meg, mi is itt a probléma. Minna Ruokonen finn kutató egy cikkében felhívja a figyelmet arra, hogy a fordítói szakma társadalmi láthatatlanságát legtöbbször kész ténynek tekintik anélkül, hogy vizsgálnák ennek mibenlétét és hátterét, illetve – amint az említett sajtóanyagokból is kitetszik – maga a kérdés nincs rendszerezetten megközelítve, például az sincs eldöntve, hogy a fordítók társadalmi státuszával a jövedelmükre, a szociális biztonságra vagy éppen a presztízsrre gondolunk-e, amikor mellőzöttségről vagy szűkösségről beszélünk.¹³ A fordításelméletek társadalmi szempontú vizsgálatakor főleg a presztízst és a közösségben betöltött szerep jelentőségét vesszük tekintetbe.

Megjegyzés a történeti nézőponthoz

Mivel dolgozatomban több korszak fordításkonceptióját is megemlítem, illetve azt is, hogy egyes fordításelméleti iskolák vagy csoportok hogyan azonosulnak más szemléletekkel, illetve határolódnak el tőlük, fontosnak tartom már itt megjegyezni, hogy nem célokom egy rangsor felállítása az egyes korszakok fordításelméleti között. Egyrészt, mint említettem, a fordítás-konceptiók általában beágyazódnak a korszak komplex (kultúr)politikai és társadalmi kontextusába, és ezeknek az enyémnél jóval alaposabb ismeretében sem lenne tanácsos ítéletet formálni róluk. Másrészt olyankor, ha az egyes irányzatok vagy elméletek kronologikus bemutatásával találkozunk, hajlamosak vagyunk az időrendi sorrend szerint egy rangsort is felállítani. Véleményem szerint a fordításelméletek történeti áttekintése jól mutatja, hogy nem érvényes sem a múlt kritikátlan felértékelése és a jelen felé hanyatlást feltételező szemlélet, sem pedig az evolucionista hozzáállás, vagyis a múlttól a jelen felé egyértelmű fejlődést, javulást feltételező felfogás. A fordítás problémáját illetően talán minden korszakból van mit tanulnunk, és azt is beláthatjuk, hogy a legmodernebb elméletek sem találnak végleges válaszokat a mindig visszatérő kérdésekre. Egyetlen ismert fordításkonceptió sem tartalmaz ideális „receptet” a jó fordításra vonatkozóan, és ezt nem is tekinteném feltétlenül negatívnak. Itt egyébként is célravezetőbb a deskriptív tanulmányozás, vagyis annak vizsgálata, hogy a fordítás befejezhetetlen, szüntelen dinamikájában éppen az adott pillanatban milyen tanulságokat vonhatunk le, nem pedig a preskriptív megfontolás, hiszen a fordításban annyira sokszínű és váratlan problémák adódhatnak, hogy ha lenne is előírt megoldás, nem lenne minden esetben alkalmazható. Sonia Firdaus a fordításelméletek rövid történeti áttekintésével, az egyes (kultúr)történeti korszakok fordítói súlypontjaival foglalkozó cikkében szintén a deskriptív szemléletet részesíti előnyben, és megfogalmazza, hogy hibás az a fordításelméletekkel szembeni elvárás, miszerint ezeknek meg kell oldaniuk minden problémát; inkább az a rendeltetésük, hogy stratégiákat javasoljanak a problémák célravezető megközelítéséhez.¹⁴

¹³ Minna Ruokonen: *Studying translator status: Three points of view.* = *Haasteena näkökulma, Perspektivet som utmaning, Point of view as challenge, Perspektivität als Herausforderung.* Ed. M. Eronen – M. Rodi-Risberg. Vaasa 2013. 327–338, 327–328.

¹⁴ „it should not be expected that a theory of translation will solve all the translation issues, rather it must propose some strategies for approaching those problems.” Sonia Firdaus: *Evolution of translation theories and practice.* The Dialogue VII(2012). 3. sz. 277–294, 278.

Szemelvények a fordításelméletek történetéből

Történeti visszatekintés: fordításelméletek a középkortól az újkorig

Az európai középkorban a fordítók két fő feladatot láttak el. Egyrészt a kereszténység üzenetét, vallási szövegeket kellett hozzáférhetővé tenniük azok számára, akik ezeket latinul nem érthették, másrészt ókori klasszikus szerzők műveit – szépirodalmi, filozófiai és tudományos munkákat – ültették át helyi nyelvekre.

Tekintsük először a fordítás, a fordító láthatóságát a szövegek szintjén. A középkori kultúráról alkotott általános felfogás és előítéletek fényében arra számíthatnánk, hogy a középkor fordítóinak észrevétlenül kellett maradniuk, meghúzódva az eredeti szerzőket övező tekintély árnyékában, illetve az egyházi és világi hatalom – megbízóik – nyomása alatt. Azonban már Szent Jeromossal kapcsolatban említettük, hogy a szó szerinti vagy értelem szerinti fordítás kérdése ekkor sem számított tabunak. A „hűséges fordítás” kérdése valójában csak lassan körvonalazódott, mivel a kora középkori fordítások nagy része adaptáció, újraalkotás vagy több szöveg összevonásából keletkezett munka volt.¹⁵ Ha például a magyar nyelvemlékeket tekintjük, megfigyelhetjük, hogy – noha létezik ezeknek a szövegeknek egy-egy latin nyelvű előképe, ami gyakran ott áll a magyar változat mellett – a fordítás nem ragaszkodik szigorúan ezekhez. Madaras Edit néhány nyelvemlékre vonatkozó összefoglalójában például a következőket állapítja meg: a *Halotti beszéd* esetében nem egy prédikáció pusztán fordításáról van szó, hiszen a magyar változat szerzője a hallgatóság felkészültségéhez, ismereteihez alkalmazkodott átiratával; az *Ómagyar Mária-siralom* nem fordítás, hanem parafrázis, újraköltés; a *Gyulafehérvári sorok* lapszéli megjegyzések, bővítések vagy tömörítések sermók alapján.¹⁶ A fordítók kreativitása fontos szerepet játszott az európai anyanyelvi kultúra és irodalom kibontakozásában, sőt magának a nyelvnek az írásbeliségben való használatában is. Mivel az írás nem tekinthető egyszerűen a beszéd rögzítésének, hanem annál több, saját működésmóddal rendelkező kifejezési forma, ezeknek a fordításból kiinduló szövegeknek valójában az a jelentősége, hogy megteremtették az írásos nyelvet egy adott kultúrában. Ez arra is felhívja a figyelmet, amitől a fordításokat olvasva általában eltekintünk: a szöveg a célnyelven a fordítás előtt nem létezett, és nem volt saját nyelve, hanem azt a fordítónak kellett „feltalálnia”. Ezért például hibás az az elterjedt felfogás, ami a fordítást az eredetivel azonosítja. Ha például az *Ómagyar Mária-siralom* olvassuk, akkor ma tudatában vagyunk annak, hogy ez nem azonos a *Planctus ante nescia*-szekvenciával. Ha viszont például kézbe vesszünk egy magyarul megjelent Murakami-regényt, akkor hajlamosabbak vagyunk azt hinni, hogy az identikus az eredetivel, noha a miénktől térben és kultúrában jóval távolabbi kontextusban keletkezett. Ilyen értelemben a középkori fordító ma láthatóbb a kortárs fordítónál, részben azért, mert időközben a fordítással szemben kialakult a gördülékeny-

¹⁵ „For medieval scholars, this problem of faithful translation took shape slowly because most of the early translations from Latin into vernacular were adaptations, recasting the original or even combining it with others.” Renate Blumenfeld-Kosinski: *Introduction: The Middle Ages. = The politics of translation in the middle ages and the renaissance*. Ed. Renate Blumenfeld-Kosinski – Luise von Flotow – Daniel Russell. Ottawa 2001. 17–27, 17.

¹⁶ Madaras Edit: *Adaptáció, fordítás, kompiláció*. (A magyar nyelvemlékeket bemutató 2009-es kiállítás tárlatvezetésének átirata).

http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/adaptacio_forditas_kompilacio, letöltés dátuma: 2019. április 8.

ség, folyékonyág, feltűnés nélküliség elvárása, amivel Lawrence Venuti foglalkozik említett könyvében.¹⁷ Amint később látni fogjuk, ehhez hozzájárul a kultúra befogadásának gyorsuló és elkényelmesedő változása is.

És mi a helyzet a társadalmi megítéléssel, a fordítók közösségben betöltött szerepével? A középkorban a fordítók megbízásait általában befolyásos és tehetős emberektől kapták, mások nem is engedhették volna meg maguknak ezt, illetve nem tudtak írni-olvasni. Ebből egyrészt a szakma biztos anyagi hátterére következtethetünk, másrészt viszont arra, hogy a lefordítandó szövegek kiválasztásában és felhasználásában, valamint az esetleges manipulációkban mindig jelen voltak a hatalom képviselőinek érdekei, hiszen felfedezték, hogy az anyanyelvre fordítással mennyi embert elérhetnek és cselekvésre bírhatnak.¹⁸ Utólag nyilván látható ez a hatalmi beavatkozás, az viszont nem valószínű, hogy a fordítások akkori befogadói is reflektálhattak erre. A középkori világi fordítások nem egyszerűen a szövegbeli struktúrák tanulmányozását jelentették, hanem hatalmi struktúrák megerősítését is. Rita Copeland a középkori fordításkultúráról szóló könyvében Jean de Meun egyik Boethius-átültetését említi, amelyet a fordító IV. (Szép) Fülöp királynak ajánl. Az ajánlás Copeland szerint szemléletes példája annak, ahogyan a *translatio studii*, azaz az ismeretek, a tudás, a hagyomány átvitele a *translatio imperii*, vagyis a hatalom átvitelévé alakul.¹⁹ A fordítás ilyen szempontból performatív aktus, amelyben a szöveg tartalma a célnyelvbe és -kultúrába nemcsak szóként, hanem a hatalom megnyilvánulásának gesztusaként lép be.

A késő középkorban és a reneszánsz idején felerősödött az anyanyelvi kultúrák fontossága, együttállásban az emberközpontú világnép kialakulásával, az individualizmus felértékelődésével és számos társadalmi jelentőségű változással, mint amilyen a könyvnyomtatás feltalálása, a földrajzi felfedezések (eurocentrikus nézőpontból) vagy a Kopernikusz kutatásaival elkezdődött tudományos forradalom. Ez a háttér a fordítások számára többek között azt jelentette, hogy a figyelem az anyanyelvi célkultúrára koncentrált; Daniel Russell szerint ez összefügg azzal is, hogy a reneszánsz az antik kultúra újjászületését jelentette, így visszanyúltak például az ókori Róma fordításkoncepciójához is, miszerint a fordításnak nem az célja, hogy minél pontosabban, a lehető legnagyobb reprodukatív hűséggel visszaadja az eredeti szöveget, hanem hogy a célkultúra szükségleteinek megfelelően kisajátítsa azt. Ez Russell szerint a fordításról szóló reflexiók olyan metaforáiban tükröződik, mint a hódítás, harc vagy küzdelem a két kultúra között.²⁰ A fordítás klasszikus problémája, a saját és idegen egyensúlya itt egyértelműen a saját nyelv és kultúra javára, a másság hátrányára billen el, és a fordítót az anyanyelv és a hazai kultúra agresszív katonájaként teszi láthatóvá. Lucas Emmanuel Misseri a fordítás reneszánsz kori kontextusával foglalkozó tanulmányában párhuzamot von a fordításfelfogás alakulása és a klasszikus retorika modellje között. Szerinte míg a középkorban a fordítás vezérlő elve az *inventio* (ami nem a poétikai értelemben vett invenció, hanem az eredeti szöveg főbb gondolatainak feltérképezése,

¹⁷ Lawrence Venuti: *i.m.* 4.

¹⁸ „Translation could thus never be a neutral act. Secular rulers as well as religious leaders were heavily interested in this activity, which made hitherto exclusive texts available to a much broader audience.” Renate Blumenfeld-Kosinski: *i.m.* 25.

¹⁹ Rita Copeland: *Rhetoric, hermeneutics and translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts.* Cambridge 1991. 135.

²⁰ Daniel Russell: *Introduction: The Renaissance. = The politics of translation in the middle ages and the renaissance.* Ed. Reate Blumenfeld-Kosinski – Luise von Flotow – Daniel Russell. Ottawa 2001. 29–35, 29.

leltárba vétele és az ehhez fűzött magyarázó kommentárok), ez a reneszánszban az *elocutio*, azaz a fordító művészi és stiláris készségeinek csillogtatása felé mozdul el. Az előbbi esetben a fordító magát a fordítandó szöveget tartja szem előtt, és ha az adaptációban vagy kompilációban tekintettel van is a befogadókra, mégis ragaszkodik az eredeti értelméhez, utóbbiban a potenciális olvasóközönségre figyel inkább, és ennek megfelelően küzd a lefordíthatatlanság problémájával.²¹ A reneszánsz fordító az idegenség „domesztikálásán” munkálkodik, és a kulturális transzfer az importra koncentrálnak.

Természetesen ez is beleágyazódik a kor és az adott ország hatalmi struktúrájába, és a kora újkorban is érezteti hatását. Jessica Winston például a londoni Inns of Courtról készített egy esettanulmányt, amelyben az irodalom, a törvénykezés és a politika összefüggéseit vizsgálja. Egy helyen megjegyzi, hogy a fordítás a haza szolgálatának tekinthető a 16. századi Angliában; az ókori klasszikusok fordítása a szövegek átültetésén kívül a politikai és kulturális dominancia importját is jelenti. A fordítás kettős performativitása úgy ragadható meg, hogy maguk a fordítók, illetve az ország politikai és szellemi státusza is megváltozik, emelkedik általa.²²

A célkultúra dominanciája és feltétlen előtérbe helyezése a gyarmatosításhoz köthető fordításfelfogásokban éri el tetőpontját, és ez számos következménnyel jár a fordító és a fordítás láthatóságát illetően. A domesztikáló gesztusok meghosszabbításának tekinthető például az, amit Charles Bernstein afelé tartó történeti mozgásként definiál, hogy a fordítás az idők során egyre kevésbé idioszinkratikus, egyre simább, eltűnnek belőle az érthetőséget zavaró tényezők és minden olyan elem, ami magára a nyelvre irányítaná a figyelmet.²³ Lawrence Venuti idézett könyvében azt is kifejti, hogy a fordítás ilyen jellegű láthatatlanná válása olyan jelenségekkel is összefüggésbe hozható, mint a kommunikációs technológia fejlődéséből adódó felgyorsulás, ami miatt azonnal érthető, tényekké egyszerűsíthető és akadálymentesen olvasható szövegekre vágyunk. Közvetetten ez vezetett el a gépi, automatizált fordítással végzett kísérletezéshez is.²⁴ A fordító láthatatlansága már nem pusztán a hatalmi struktúrák megerősítése, hanem az annak való teljes kiszolgáltatottság, mivel a nyelvre pusztán eszközként, egy ideológia hordozójaként tekintenek. Ez a felfogás csak a 20. században kezdett megváltozni, amikor újraélednek a fordítással kapcsolatos filozófiai vizsgálódások, illetve a filozófiában és humán tudományokban bekövetkezett a nyelvi fordulat.

Posztmodern és kortárs elméletek

Hermeneutika

A hermeneutika fogalmával itt a 20. századi filozófiai és főleg irodalomelméleti hermeneutikára gondolok. A fordítás és a hermeneutika kapcsolata ennél nyilván jóval régebbre nyúlik vissza, amint azt maga a kifejezés is jelzi: az ógörög *ἑρμηνεύω* az értelmezésen és

²¹ Lucas Emanuel Misseri: *La traducción como una forma de hermenéutica desde el contexto del Renacimiento. = Enfoques sobre la hermenéutica contemporánea*. Ed. L. Catoggio – D. Parente. Buenos Aires 2009. 198–206, 204.

²² Jessica Winston: *Lawyers at play. Literature, law, and politics at the early modern Inns of Court, 1558-1581*. Oxford 2016. 100.

²³ Lawrence Venuti: *i.m.* 5.

²⁴ Barbara Godard: *Theorizing feminist discourse / translation*. Tessera 1989. 6. sz. 42–53, 48.

magyarázaton kívül magára a fordításra, tolmácsolásra is utal.²⁵ A fordítás tevékenysége a hermeneutika 20. századi paradigmájában olyan gondolkodókat foglalkoztatott, mint Hans-Georg Gadamer vagy Paul Ricoeur, és elméleteikben ez egyes helyeken az interpretáció, az általában vett értelmezés, megértési kísérlet modelljeként szolgál. Mirela Oliva *Hermeneutics and the illusion of translation* című tanulmányában megjegyzi, hogy ilyen kontextusban a fordítás a hermeneutika próbakövének is tekinthető: a jelentés, az értelem problematikája, a megértés egyetemességének kérdése vagy a fogalomalkotás folyamata a hermeneutika témái, és az ezekkel kapcsolatban levont következtetések érvényessége a fordítás gyakorlati oldalán „tesztelhető”, mérlegelhető.²⁶ A fordítás a hermeneutika szempontjából és a hermeneutika a fordítás szempontjából tehát kiemelt szerepet játszik. De milyen újdonságot hoz a 20. századi hermeneutika a fordítást illetően?

Mint említettük, az egyik probléma, ami a 20. századra nagyon akuttá vált, az, hogy a nyelvre mint pusztá eszközre tekintenek, a szövegeket pedig úgy kezelik, hogy abból minél gyorsabban és felszínesebben kiemelhessék a szintén instrumentalizált adatokat, információkat. A hermeneutika nyelv-, szöveg- és műalkotás-felfogása ezzel szöges ellentétben áll. Maga a nyelv itt nem tárgy, hanem önállóan működő entitás, maga beszél, sőt a szerzőt és az olvasót vagy értelmezőt is a nyelv szólaltatja meg, nem pedig fordítva, hogy az ember használhatná valamire a nyelvet. A művészi szöveget pedig nem sietve kell befogadni, hanem éppen a műalkotás az, ami kiemelkedik a feltartóztathatatlan információáradatból, és ezáltal, ahogy Gadamer a műalkotás ünnepjellegéről írja, megállítja az időt, előírja a saját idejét, és elidőzésre készítet.²⁷ Ez a változás a fordítás láthatóságának tekintetében is új korszakot nyitott.

A 20. századi hermeneutika egyik fontos előzménye Friedrich Schleiermacher munkássága. Az 1813. június 24-én elhangzott híres beszédében (*Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*) a fordítás lehetséges stratégiáival foglalkozik, amelyek közül kettőt állít szembe egymással: az egyik megkönnyíti az olvasó dolgát azáltal, hogy a célnyelv struktúrájába és kultúrájába feltűnés nélkül beilleszkedik, a másik a célnyelvet elidegenítő módszereket alkalmaz, amelyeken az olvasó megütközhet; a szerző ez utóbbit találja jobbnak.²⁸ Ismét visszatérünk tehát ahhoz a dilemmához, hogy a fordítónak az eredetihez való hűséget vagy a célkultúra számára való hozzáférhetőséget kell-e szem előtt tartania. Schleiermachernél a jó fordítás szüsparens folyamat, s noha tisztában van azzal, hogy ez a célkultúrában nem részesül a legpozitívabb fogadtatásban, mégis a célnyelvet elidegenítő gesztusok mellett emel szót, amelyek a fordítást láthatóvá teszik. Larisa Cercel, aki a hermeneutikai fordításelméletekkel foglalkozik, a szövegről szóló elemzésében megjegyzi, hogy Schleiermacher ilyen szempontból nagyon modern gondolkodó, aki legalább részben meg tudja haladni azt a felfogást, miszerint senki nem léphet ki a saját kultúrájából; továbbá az általa szorgalmazott fordítási módszer nemcsak a forrásnyelv és -kultúra bekebelezése, korlátok közé szorítása

²⁵ Lucas Emmanuel Misseri: *i.m.* 199.

²⁶ Mirela Oliva: *Hermeneutics and the illusion of translation*. = *Unterwegs zu einer hermeneutischen Übersetzungswissenschaft*. Radegundis Stolze zu ihrem 60. Geburtstag. Ed. Larisa Cercel – John Stanley. Tübingen 2012. 239–245, 239.

²⁷ Hans-Georg Gadamer: *A szép aktualitása. A művészet mint játék, szimbólum és ünnep*. (Ford. Bonyhai Gábor) = *A szép aktualitása*. Szerk. Bacsó Béla. Bp. 1994. 11–85, 66.

²⁸ Friedrich Schleiermacher: *Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens*. = *Das Problem des Übersetzens*. Hrsg. Hans Joachim Störig. Stuttgart 1963. 38–69, 51–62.

ellen szól, hanem a célkultúra nyitottá válása mellett is.²⁹ Vagyis ebben a fordításfelfogásban a kultúrtranszfer nemcsak egyirányú, és az eddig említett elméletekhez képest a hatalmi erőviszonyok is megváltoznak benne.

A 20. századi hermeneutika fontos képviselője, Paul Ricoeur szintén foglalkozik a német romantika fordításkonceptióival (Schleiermacherén kívül pl. Goethe, Novalis vagy Wilhelm von Humboldt vonatkozó írásaival), és arra jut, hogy ezek bátorítják azt a szándékot, hogy fény derüljön a forrásnyelv eddig rejtve maradt oldalára is, valamint, hogy a célnyelv másként pozicionálódjon, nevezetesen, hogy úgy tekintsen magára, mint egy nyelvre a sok közül, és tudatosítsa, hogy mások szemszögéből maga is egy idegen nyelv.³⁰ Ricoeur a fordítás kihívásairól és örömeiről szóló előadásában azt is megjegyzi, hogy egy ettől különböző hozzáállás, ami a befogadó kultúra önelégültségét, az idegen mediálásának visszautasítását hordozza, rejtetten a nyelvi etnocentrizmus és a kulturális hegemonia számtalan formáját táplálta.³¹ Ezzel összecseng Antoine Berman koncepciója is, aki szerint a fordítás olyan viszonyt hoz létre a saját és az idegen között, aminek a célja, hogy az idegen teljes idegenségében lépjen működésbe.³² A kulturális dominanciáért folyó harccal ellentétben a hermeneutika fordításelméletei láthatóan kompenzálni igyekeznek a régebbi korszakokra jellemző idegennel szembeni elnyomást. George Steiner szerint tagadhatatlan, hogy a kultúrák közötti kölcsönös viszonyokban jelen van az agresszivitás gesztusa, a fordító viszont felelősséggel tartozik azért, hogy megpróbálja az egyensúlyt visszaállítani, amit ez a kisajátító tevékenység bontott meg – valójában egyedül ennek a feladatnak a vállalása teheti hűségessé a fordítót, az olvasót, az értelmezőt.³³

Érdekes itt megjegyezni, hogy a fordítás láthatóságában egy paradoxon érvényesül. Minél inkább előnyben részesíti a fordító a saját kultúrát és nyelvet – ahogyan azt például a reneszánsz és kora újkori elméletekben láttuk –, valójában annál kevesebbet nyújt neki, ezzel szemben minél inkább láthatóvá teszi a nyelvben és a szövegben az idegenséget, annál nagyobb az esély a nyitottságra, a gazdagodásra. Valószínűleg azért van ez így, mert az idegenség az interpretáció munkáját követeli meg, és ha a fordító nyitott, üres helyeket hagy a szövegben, akkor ezt az olvasók is elvégezhetik, a műalkotás és értelmezése által létgyarapodásban részesülve. Mirela Oliva említett szövegében kitér a hermeneutikában központi szerepet játszó kimondhatatlanság-problematikára, és szerinte ez egzisztenciális és etikai dimenziókat nyit meg.³⁴ A fordító felelőssége tehát az is, hogy azáltal tegyen láthatóvá valamit, hogy nem mondja azt ki.

Figyeljük meg azonban, hogy itt magának az idegenségnek és nem a fordítónak a láthatóságáról van szó. A fordítónak nem az a célja, hogy saját magát a középpontba helyezze, hanem hogy minél produktívabban működésbe hozhassa azt, ami a szövegben történik. Gadamer a

²⁹ Larisa Cercel: *Das Verhältnis von Eigenem und Fremdem in der hermeneutischen Übersetzungstheorie Friedrich Schleiermachers. = Das Fremde im Eigensten. Die Funktion von Übersetzungen im Prozess der deutschen Nationenbildung.* Hrsg. Bernd Kortländer – Sikander Singh. Tübingen 2011. 95–111, 107.

³⁰ Paul Ricoeur: *Despre traducere.* Trad. Magda Jeanrenaud. Iași 2005. 72.

³¹ Uo. 67.

³² Antoine Berman: *Translation and the trials of the foreign. = The translation studies reader.* Ed. Lawrence Venuti. London 2000. 284–297, 284.

³³ „The translator, the exegesis, the reader is faithful to his text, makes his response responsible, only when he endeavours to restore the balance of forces, of integral presence, which his appropriative comprehension has disrupted.” George Steiner: *The hermeneutic motion. = The translation studies reader.* Ed. Lawrence Venuti. London 2000. 186–191, 190.

³⁴ Mirela Oliva: *i.m.* 244.

megértés modelljének a beszélgetést tekinti, amely megtörténik, és amelynek „saját szelleme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz »feltár« és megmutat valamit, ami aztán ettől fogva van”.³⁵ Gadamer-nél a beszélgetőtársak együttműködésének célja nem a saját igazuk bizonygatása és a másik legyőzése, hanem hogy mindketten részesülhessenek a formálódó értelemről. Denitsa Atanassova Bogomilova a kulturális transzfer hermeneutikájával foglalkozó cikkében megfogalmazza, hogy a jó fordításban, akár a mély hermeneutikai aktusban a vélemények egymásra hatnak, és azok, akik részt vesznek a dialogikus aktusban, megváltoznak.³⁶ A hermeneutika koncepciójában a fordítás dinamikus jelenség, befejezhetetlen dialógus; Ricoeur szerint ezért a fordítónak bele kell nyugodnia, hogy a saját és idegen különbsége feloldhatatlan, számos problémán nem lehet túllépni, viszont őt kárpótolja ez a lezáratlan beszélgetés, a fordítás mindig megújuló vágya.³⁷

Feminizmus

Míg a hermeneutika esetében a fordítás láthatóságának és a fordító láthatatlanságának a vizsgálata főleg a szövegek szintjét érintette, a feminista elméletek a társadalmi dimenzióval kiemelten foglalkoznak. Mivel irodalomelméletekről beszélünk, ez természetesen nem szakad el maguknak a szövegeknek a vizsgálatától, viszont ez kiegészül a nyelvnek mint politikai és hatalmi viszonyok színterének a szemléletével, valamint azoknak a nemek közötti egyenlőtlenségeknek a tudatosításával, amelyek a fordítókat közvetlenül érintik. Olga Castro Vázquez a feminista fordításelméletekről szóló tanulmányában rámutat arra, hogy a fordítás a nyelvi, kulturális és ideológiai valóságok kapcsolódási pontját jelenti, emiatt döntő szerepet játszik a nyelvhasználat és a társadalom megváltoztatásában, jelen esetben például a patriarkátus és a szexizmus verbális és nonverbális megnyilvánulásait illetően.³⁸ A szerző szerint a fordításelméletben és a feminizmusban az a közös, hogy tudják: kutatásuk tárgya a perifériára szorult, a hierarchiában alsóbbrendű a domináns témáknál, illetve diskurzusoknál.³⁹ A feminista fordításelméletek a fordítót és a fordítást mind a szövegben, mind a társadalomban láthatóvá szeretnék tenni. De hogyan valósulhat ez meg konkrétan?

Lori Chamberlain *Gender and the metaphors of translation* című esszéjében felvázolja azokat a fordítással kapcsolatos koncepciókat, amelyek a nemek közötti egyenlőtlenségek metaforáiból kiindulva és azokat tükrözve határozzák meg a jó fordítás standardjait. Például a klaszszikus hűségproblémát úgy ragadják meg ezekben az elméletekben, hogy az eredeti szöveget mint a teremtéssel és a tekintéllyel összefüggő alkotást a férfi princípiummal azonosítják, míg a női munkának tekintett fordítások jellemzése a „les belles infidèles” szókapcsolatban foglalható

³⁵ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja.* (Ford. Bonyhai Gábor) Bp. 1984. 269.

³⁶ „En la buena traducción, al igual que en el acto hermeneúico profundo, todo se interrelaciona y nada permanece igual.” Denitsa Atanassova Bogomilova: *Un enfoque hermeneúico de la traducción cultural.* Hermēus. Revista de Traducción e Interpretación 2004. 6. sz. 19–39.

³⁷ „Mărturisind și asumând ireductibilitatea perechii alcătuite de propriu și străin, traducătorul își află recompensa în recunoașterea statutului dialogic de nedepășit al actului traducerii ca orizont rațional al dorinței de a traduce.” Paul Ricoeur: *i.m.* 73.

³⁸ Olga Castro Vázquez: *Género y traducción. Elementos discursivos para una reescritura feminista.* Lectora 2008. 14. sz. 285–301, 285.

³⁹ Uo. 287.

össze, ami a fordításokkal kapcsolatban már a 17. század óta tartja magát.⁴⁰ Ennek értelmében a fordítás akkor sikerülhet szépre, ha hűtlen, vagyis elárulja az eredetét, és emiatt erkölcsileg elítélendő. Ha viszont eleget tesz a hűség elvárásának, szintén csak szemrehányásokat és negatív kritikát kaphat, mert nem elég szép. Ez elég frusztráló helyzetet teremt a fordítók számára, akik sem láthatóak, sem pedig láthatatlanok nem lehetnek. Egy másik példa, amit Chamberlain többek között megemlít, Horatius Thomas Drant nevű angol fordítójának reflexiója, aki a „barbár” szöveg szalonképessé, civilizálttá tételére bibliai hasonlatot ad, miszerint az idegenből hozott feleségnek le kell nyírni a haját, és le kell vágni a körmeit.⁴¹ A feminista diskurzus elhatárolódik a fordításban megnyilvánuló kolonializmus ilyen formájától; ahogyan a hermeneutika esetében láttuk, inkább az idegenség láthatóvá tételét szorgalmazza, de abban a társadalmi értelemben is, hogy egy adott hatalmi diskurzus számára „barbárnak” vagy zavarónak minősülő részek inkább kihangsúlyozást kapjanak a szövegben, semmint elnémítást. Chamberlain ezzel kapcsolatban Carol Maiert idézi, aki szerint a fordítónak nem arra kell törekednie, hogy elnémítson, hanem hogy hangot adjon, és hogy hozzáférhetővé tegyen olyan szövegeket, amelyek nehéz kérdéseket vetnek fel, és perspektívákat nyitnak meg.⁴²

A kihangsúlyozás mellett ezen elméletek szerint a fordítónak saját munkáját is láthatóvá kell tennie, hogy kiléphessen a már említett mellőzött szerepkörből, és ne pusztán reprodukív tevékenységként tekintsenek a munkájára. Erre Luise von Flotow néhány gyakorlati eljárást javasol.⁴³ Ezek között sorolja fel a kiegészítést, ami a nyelvi struktúrák közötti eltérések kompenzálását jelenti, és a nemi szerepekhez kötődő sztereotípiákat teszi láthatóvá, vagy a fordító reflexióit tartalmazó elő- és utószót, lábjegyzeteket, amelyek kiemelik a fordítót alacsony státuszából, és a szerző cinkosává, társává emelik. A fordítás gyakorlati jelentősége szempontjából természetesen kérdéses, hogy beszélhetünk-e még egyáltalán ilyen esetben fordításról, vagy alkalmasabb az adaptáció, átírat kifejezés, ahogyan azt a középkori fordítások esetében láttuk. Olga Castro Vázquez viszont felhívja a figyelmet arra, hogy ez a fordítói gyakorlat nem rejti el a saját szöveg manipulációs stratégiáit, ellenkezőleg: tudatosan alkalmazza ezeket, illetve reflektál rájuk.⁴⁴

A láthatóság és a láthatatlanság, illetve a feminista fordítói nyelvfelfogás szemléletes példáját adja Barbara Godard egyik cikke. Itt Sandra Hardingra hivatkozva megjegyzi, hogy a feminista diskurzus, mint minden periférikus csoporté, többféle perspektívából látja a dolgokat, míg a domináns diskurzus mindig csak a maga igazát látja és mondja. Ennek fényében a feminista fordítói stratégiákat és diskurzust a pletykához hasonlítja. Noha ez a domináns diskurzus nyelvén szólal meg, anarchista és felforgató jellegű,⁴⁵ és az a célja, hogy feltárjon és láthatóvá tegye a nyelv és a kultúra működésében rejlő, gyakran nem tudatosított elnyomó gesztusokat.

⁴⁰ Lori Chamberlain: *Gender and the metaphors of translation*. Signs XIII(1988). 3. sz. 454–472, 454–455.

⁴¹ Uo. 460.

⁴² „the translator’s quest is not to silence but to give voice, to make available texts that raise difficult questions and open perspectives.” Uo. 471.

⁴³ Luise von Flotow: *Feminist translation: Contexts, practices and theories*. Traduction, Terminologie et Redaction 1991. 1. sz. 69–84, 74–79.

⁴⁴ Olga Castro Vázquez: *i.m.* 298.

⁴⁵ Barbara Godard: *i.m.* 44.

Következtetések

Mint láthattuk, a fordító láthatósága és láthatatlansága nem korlátozódik pusztán az elkészült szövegekben való jelenlétére vagy hiányára. Annak a háttere, hogy a fordító ilyen tekintetben milyen döntéseket hoz, beleágyazódik egy tágabb társadalmi és politikai struktúrába, és vissza is hat ezekre. Vagyis a fordítás nem marad meg a szövegek szintjén, hanem a kulturális transzfer fontos komponenseként változásokat idéz elő az azon kívüli világban is.

A különböző korszakok fordításelméleteinek összevetése rávilágított arra is, hogy a fordítás feladata valójában az egyensúlyozás művészete saját és idegen, láthatóság és láthatatlanság között. Az egyes kiemelt elméletekben ez az egyensúly létrejöhet egy-egy pillanatra, hogy aztán rögtön újra felboruljon. Minden megközelítésnek megvan a maga erénye és hiányossága is, így nem mondhatjuk el, hogy bármelyik is jobb lenne a másiknál. Ahogyan az egyik elmélet ellentmond a másiknak, és mindig ugyanarra a problémára tér vissza, nagyon hasznos abból a szempontból, hogy megmutatja: soha nem hihetjük el, hogy végleges válaszokat kaptunk bármire is – ezért ilyen produktív a fordítások tanulmányozása. Ahogy Sonia Firdaus írja idézett cikkében: a műfordítás jelentős szerepet játszott a történelem és a civilizáció alakulásában, és ha nem lett volna fordítás, sötétségben élt volna a világ.⁴⁶ Ez nemcsak magában a fordításban valósul meg, hanem a róla szóló reflexiók tanulságaiban is.

Visibility and Invisibility through the Ages of Translation

Keywords: translation, text manipulation, politics of cultural transfer, hermeneutics, feminism

In this paper I discuss the changes in translators' visibility and invisibility through the ages of European cultural history. The subject is analysed on one hand regarding the texts, on the other hand by approaching the social aspects and political structures.

During the Middle Ages translators had a crucial role in the development of written culture in the vernacular languages, as well as in the consolidation of religious and secular power. During the Renaissance, due to the dominance of the target language, translation served colonialism. In the Modern Age translators gradually became invisible as language was instrumentalized and text reception had the expectation of commodity.

From the many postmodern translation theories I mention two in my essay. According to the hermeneutic paradigm, translation is a dynamic model of understanding in general, making alterity visible through its own invisibility. Feminist translation theories emphasize the subversive potential of this activity and suggest several strategies of making the translator visible.

⁴⁶ „Translation of literature played a very significant role in the development of the history and civilization of human beings. Hence, if it were not for translation, the world would have been living in darkness.” Sonia Firdaus: *i.m.* 208.